

**Dəvə südü və
sidiyi ilə müalicə
haqqında şübhəyə cavab**

Dəvə Sütü və Sidiyi ilə Müalicə haqqında Şübhəyə Cavab

Şübhə belədir: Dəvə sidiyi ilə müalicə doğru deyil. Bir peyğəmbər nə üçün belə bir müalicə metodunu məsləhət görsün ki? Axı o həkim deyildi! Dəvə sidiyi zərərli, müasir tibbdə dəvə sidiyi və südündən bir müalicə vasitəsi kimi istifadə olunmur.

Cavab: Təcrübi elmə zidd gəldiyi iddia edilən ən məşhur məsələlərdən biri də "dəvənin sütü və sidiyi ilə müalicə" (1) bu mövzudur. Gəlin, öncə haqqında şübhə yayılan hədisi oxuyaq, sonra onun üzərinə qeydlərimizi edək:

Ənəs ibn Malikdən (Allah ondan razı olsun) rəvayət olunur ki, Ureynədən bir qrup insan Mədinəyə peyğəmbərin ﷺ yanına gəldilər və Mədinənin havası onlara uyğun olmadı, xəstələndilər. Allahın elçisi ﷺ onlara dedi: "Əgər istəsəniz sədəqəlik dəvənin yanına gedib onun südündən və sidiyindən için". Onlar bunu etdilər və sağaldılar"(2). Bu hədisdən bəzi məsələlər çıxır:

1 – Hədisin isnadı səhihdir, mötəbərdir, problemi yoxdur.

2 – Hədisdən aydın olur ki, onlar dəvə südünü və sidiyini içib sağalırlar, əksi baş vermir.

3 – Bu hədisdə bütün müsəlmanlara bu müalicə metodunu etmək əmri yoxdur. Xüsusi bir durumda xüsusi bir məsləhət verilməsi var. O məsləhət ki, praktikada öz müsbət nəticəsini verir.

4 – Hədisdən aydın olur ki, dəvə sütü və sidiyini içməyin hökmü mübahdır, yəni icazəlidir. Amma kimsə belə bir şeyi içməyə günah daşımır.

Onu da qeyd edək ki, bəzi qərəzli insanlar bu mövzunu sanki "bütün müsəlmanlara təcili olaraq dəvə sütü və sidiyi içməyin əmr edilməsi" kimi təqdim edirlər. Yaxud da onlar peyğəmbər ﷺ hədisini elə təqdim edirlər ki, sanki müsəlmanlar bekar olanda

deyirlər ki "gəlin getdik dəvə sidiyi içməyə", yəni belə bir təsəvvür yaratmaq istəyirlər. Halbuki, hədis xüsusi xəstələrə tövsiyə olunub və müalicə üçün də dəvə südü ilə qatılıb içilməsində problem yoxdur. Bu da böyük bir qərəzdir. Halbuki hədisdən belə bir mənanı çıxarış etmək çox yanlışdır.

Elə bu məqamda mövzuyla əlaqədar qısa bir haşiyəyə çıxmaq faydalı olardı. Qeyd edək ki, bu hədisin tətbiqi ilə bağlı yanlış və qərəzli məlumatları yayanlar olub, xüsusən də Korona pandemiyası zamanı sosial şəbəkələrdə saxta məlumatlar yayılmışdı. Halbuki həqiqət başqa, verilən məlumatlar isə başqa məqsədlə deyilmişdi. Bu məlumatların mahiyyəti qısaca belə idi: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) pandemiya ilə əlaqədar bəzi göstəriş və təlimatların olduğu bir məqalə yaymışdı. Məqalənin adı belə idi: "Yaxın Şərq tənəffüs sindromu koronavirusu"(3). Məqalədə "pandemiya bitənə kimi dəvələrlə bütün rəftar növləri daxil olmaqla əlaqələrin kəsilməsi tövsiyə olunurdu. Çünki dəvələrə nəql edilən xəstəliyə (koronaya) yoluxa bilmələri aşkarlanıb, dəvə sağalana kimi ona yaxın gedilməli deyil" mənasında bir tövsiyə var idi. Lakin bəzi qərəzli adamlar məqalədə olmayan cümlələr və başlıqlar yazıb bunu kontekstindən çıxarmış, məsələn "Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı dəvə sidiyi içməkdən çəkindirir" və ya "Təşkilat ərəbləri dəvə sidiyi içməkdən çəkindirir" tipli başlıqlarla məqalələr yazmışdılar (4).

Bu məsələlər aydın olduqdan sonra deyirik ki:

Birincisi: İyrənc və qeyri iyrənc dəyərlərini artıq Qərb dünyası öyrədir; Qərb dünyasının və qərb elminin yanaşmasına görə dəvə sidiyi ilə müalicə normal bir şeydir. Qərb dəyərlərini və ya Qərb elmini hər məqamda önə çəkənlər gərək bu yazıda gətirəcəyimiz həqiqətləri görüb bu reallıqlarla barışsınlar. Onlar biz şərqilərə və digər xalqlara həşərat yeməyi elmi əsaslarla normal hesab etdiklərini göstərir, heyvanların bağırsaqlarından keçib nəcis şəklində bayıra atılmış qəhvə növlərinin ən bahalı qəhvə növləri

olduğunu bizə öyrətməyə çalışır, amma qərblilər deməyincə bəziləri dəvə sidiyi və südünün qarışımının müəyyən müalicəvi təsiri olduğunu inkar edirlər. Gəlin kiçik bir təfəssilat keçək;

1 – Qidaların üzərinə həşərat tökmək: "Avropa İttifaqı" qanunvericiliyinə əsasən, Avropada müəyyən həşərat növlərinin zülalla zəngin toz və ya quru formada dondurma daxil olmaqla müxtəlif qida məhsullarına (çörək, makaron, qəlyanaltılar və s.) qatqı kimi əlavə edilməsinə icazə verilib(5).

2 – Fil nəcisindən hazırlanan bahalı qəhvə: Nəcisindən bahalı qəhvə hazırlanan heyvanlardan biri fildir. Bir mənbədə deyilir: "Dünyanın ən bahalı qəhvəsi fil peyindən hazırlanır və o "Qara Fil Dişi" adlanır. Bir (kiçik) şüşənin qiyməti 50 dollardır. Bu növ qəhvədən 1 kiloqram almaq üçün bir filə 33 kiloqram təzə qəhvə gələməyə bəsləmək lazımdır. Həzm olunduqdan sonra fil sürüsünün yoldaşları peyini toplayır, yoğurur və içindəki qəhvəni çıxarır(6). Black Ivory Coffee (Qara Fil Dişi qəhvəsi) dünyanın ən bahalı qəhvəsidir. Onun hər kiloqramı təxminən 1000 dollardan başlayır, lakin kiloqramı 1500 dollara qədər satıldığı bilinir"(7). Bu sahədə fəaliyyət göstərən əsas rəsmi şirkət Taylandda yerləşir.

3 – Pişik nəcisindən hazırlanan bahalı qəhvə: Başqa bir mənbədə isə "Kopi Luvak" qəhvəsini hazırlayan Asiya xurma pişiyi və sivet pişiyi barədə deyilir: "Kopi Luvak bəlkə də adını ən çox eşitdiyiniz bahalı kofedir. İndoneziyada yaşayan sivet pişiyi adlı heyvan qəhvə (kofe) meyvələrini yeyir, meyvənin içindəki dənə isə nəcislə xaric olunur. Bu fermentasiya prosesi kofenin turşuluğunu azaldır və ona unikal dad verir. Daha sonra dənələr toplanır, təmizlənir və qovrulur..."Qiyməti isə 450 qramı təxminən 100 dollardan 600 dollar arasında dövr edir"(8).

4 – Jaku Quşunun nəcisindən hazırlanan qəhvə (kofe): Bu kofenin kəşfi 2006-cı ilə və Braziliyanın Espirito Santo bölgəsindəki "Camocim Estate" təsərrüfatının sahibi Enrike Sloperə

(Henrique Sloper) dayanır (9). Jaku quşu Braziliyanın tropik meşələrində yaşayır və nəslə kəsilmə üzrə olan nadir quşlardan sayılır. Quşun mədəsində kofe meyvəsinin ətli hissəsi həzm olunur, lakin dənəyə zərər dəymir. Quşun sürətli həzm sistemi və mədə turşusu dənənin acılığını tamamilə yox edən yüngül bir fermentasiya prosesi yaradır(10). İşçilər meşəlik ərazini gəzərək quşların qoxusuz olan ifrazatlarını əllə tək-tək toplayırlar (11). Qiyməti (120 qramı) 110 dollardan 1000 dollara kimi dəyişir(12). Dünyanın ən lüks restoranlarında (məsələn, məşhur şef Alain Ducasse-ın restoranlarında) və Londondakı məşhur Harrods univermagında satılır (13).

5 – Meymun qəhvəsi: Meymun qəhvəsi əsasən Tayvan və Hindistanın Çikmagalur bölgəsinin məhsuludur. Meymunlar qəhvə sahələrində bitən ən yetişmiş, ən şirin qəhvə albalılarına instinktiv olaraq cəlb olunurlar. Onlar ən yaxşı qəhvə albalılarını seçir, dərib, bir neçə dəqiqə ərzində yavaş-yavaş çeynəyirlər və sonra meyvənin qalan hissəsini və onu əhatə edən perqamenti yerə tüpürürlər. İşçilər çeynənən toxumları səylə yığırlar... bəzən (qəhvə dənəcikləri üzərində) meymunların diş izləri qalır(14).

6 – Tarakan və həşərat südü: Qərb ailmləri tarakanlardan və həşəratlardan süd almağı hədəfləyiblər. Qərbli alimlər iddia ediblər ki, tarakanın bir növü elə bir süd istehsal edir ki, bu, uşaqların sağlamlığı üçün inək südündən üç dəfə daha üstündür(15).

Gördüyünüz kimi bunlar meymunun, pişiyin, filin, həşəratın, quşun və s. nəyinisə içməyə hazırdırlar, amma Peyğəmbərin ﷺ bəzi xəstələrə xüsusi bir şəkildə dəvə sidiyi içmələri barədə etdiyi tövsiyəni qəbul etmirlər.

İkincisi: Tarixdən və dərmanların hazırlanma təbiətindən xəbərsiz olmaq; Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ dövründə indiki apteklərdən var idimi və həmin apteklər müxtəlif

müasir dərman və həblərlə (kapsullarla) zəngin idimi? Əlbəttə yox. Həmin dövrdə nə Ərəbistan yarımadasında, nə də Məkkə və Mədinədə tibbi bir inkişaf yox idi. Nəinki Ərəbistanda, hətta bütün dünyada insanlar dərman əldə etmək üçün ya bitkilərə, ya da heyvanlara etimad edirdilər. Dərmanlar müxtəlif maddələrdən hazırlana bilər. Güldən də, baldan da, zəhərdən də... Dərmanların müxtəlif maddələrdən alınması mövzusu təcrübəli həkimlər üçün qəribə bir hal deyil. Məsələn, hətta indiki bəzi antibiotiklər bəzi heyvanların zəhərlərindən hazırlanır. Dərman acı, şirin, turş və s. ola bilər. Əsas dərmanın dadı yox, onunla əldə edilən nəticədir. İslamda haram bir şey isə şəfa vasitəsi kimi istifadə edilmir. "Amerikanın məşhur beynəlxalq şirkəti olan "Pfizer" (Fayzer) şirkətinə aid "Premarine" adlı dərmanını dünyada 22 milyon qadın istifadə edir. Bu dərman menopoz dövründə estrogen çatışmazlığı olan qadınlarda hormon əvəzedici terapiya (HƏT) üçün istifadə edilən dərmandır. Tərkibi hamilə madyanların (dişi atların) sidiyindən əldə edilən təbii konyuqasiya edilmiş estrogenlərdən (əsasən estrone və ekvilin) hazırlanır" (16). Göründüyü kimi, müasir tibb üçün dərmanların tərkibi deyil, nəticə daha önəmlidir.

Belə olduqda aydın olur ki, keçmişdən bəri tibb elmi dərmanların hazırlanmasında əsasən bitkilərə və heyvanlara etimad edib, Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ hədislərində də dərman mövzusu bu səpkidədir. Xüsusən də bir çox dərmanların bitkilərdən alınmasına yönəlik təbabətlə bağlı hədislər diqqət çəkir. Bitkilərlə müalicə İslam təbabətində daha böyük bir sahəni ehtiva edir. O zaman 14 əsr bundan öncə apteklərin olmadığı bir vaxtda, tibbin inkişaf etmədiyi və əvəzləyici vasitələrin olmadığı bir vaxtda Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ dövənin sidiyini içməyi xüsusi xəstələrə tövsiyə etməsində nə problem ola bilər ki? Onu da qeyd edək ki, bu gün dəvə sidiyinin (südü ilə bircə qarışımının) müalicə kimi istifadəsi yalnız xüsusi mütəxəssis həkim tövsiyəsi ilə icazəlidir.

Üçüncüsü: Əgər Peyğəmbər ﷺ onlara qəribə bir şey desəydi,

onlar sizcə bunu edərildirmi? O cümlədən də görünür ki, Peyğəmbər ﷺ onlara bunu etməyi vacib olaraq deyil, məsləhət kimi görüb. (17). Həmçinin, biz müsəlmanlar demirik ki, "müasir tibbdən üz döndəririk və dəvə sidiyi ilə müalicə olunuruq", lakin deyirik ki, peyğəmbərin ﷺ bu barədə göstərişi öz zamanında həqiqi və uğurlu bir müalicə vasitəsi kimi öz nəticəsini göstərdi, müasir elm də dəvə sidiyinin tərkibində aktiv, müalicə üçün faydalı maddələrin olduğunu aşkarladı, halbuki bu, onun ﷺ peyğəmbərliyinin doğruluğunu göstərir, bunun əksinə dəlil deyil.

Dördüncüsü: İslamda müalicə məqsədilə dəvə südü və sidiyini bir arada içmək sadəcə mübahdır, yəni icazəlidir, vacib deyil. Müsəlman üçün dəvə sidiyi gündəlik içilən bir içki də deyil. Yaxud meyvə şirəsi kimi ləzzət üçün içiləsi bir şey də deyil. Yəni müsəlman kəs dəvə südü və sidiyini içməsə, günah qazanmır(18). Eynilə də müalicə məqsədilə içsə, yenə günah qazanmır. Çünki, İslam alimlərinin üstün rəyinə əsasən əti yeyilən heyvanların sidiyi və artığı (qığı, peyini, kərməsi və ya xıltı) nəcis deyil(19). İmam Əhməd, imam Malik, ibn Teymiyyə, ibn Qudamə və başqaları bu rəyi üstün görmüşlər. İbn Teymiyyə bütün səhabələrin bu rəy üzərində olduğunu bildirmiş, əks rəyi deyənlərin səhabələrdən bir sələfinin olmadığını qeyd etmişdir (20). Çünki, peyğəmbər dəvə südü və sidiyi ilə (qarışımı ilə) müalicə olunmağı icazəli görmüşdür. Əgər dəvənin əti yeyilirsə, sidiyi nəcis deyil. Lakin bu, yalnız müalicə üçün icazəlidir. Kimsə desə ki, mən ləzzət üçün dəvə sidiyi içəcəm, xoşum gəlir, ona deyiləcək ki, bu icazəli deyil, çünki xoş olan bir şey deyil, yalnız istisna hallar üçün (müalicə məqsədilə) bu icazəlidir. Əti yeyilən heyvanların sidiyi və artığının nəcis olmaması rəyini deyən alimlər Peyğəmbərin ﷺ "qoyun saxlanan yerdə namaz qılmağa icazə verib dəvə saxlanan yerdə namaz qılmağı qadağan etməsini" (21) belə izah ediblər ki, "qoyun rahat heyvandır, namaz qılana əziyyət vermir, dəvə isə kinli və hərəkətli heyvan olub namaz qılana zərər və əziyyət verə bilər"(22). Bu, heç də dəvənin artığının nəcis olması ilə əlaqəli deyil. Əgər elə olsaydı, Ureynəliyə dəvə sidiyini içməyə icazə verməzdi. Yaxud da dəvə

əti yeyənin dəstəmaz alması gərəkdiyi hikmət də yalnız dəvənin təbiəti və bu ətin verdiyi təsirdən rahatlamaq üçündür, hansı ki, bu da dəvənin təbiəti ilə bağlıdır.

Beşincisi: Dəvə südü və sidiyi ilə müalicəylə bağlı elmi araşdırmalara gəldikdə isə:

"Həkimlər, təcrübəyə əsasən bunların dəri xəstəliklərinə və bəzi daxili xəstəliklərə faydalı olduğunu bildirməkdədirlər". (23)

"Heyvan sidiklərində sağlamlıq üçün faydalı elementlərin olduğunu qəbul edən İbn Sinaya görə, bunlar arasında sidiyi ən faydalı olanı — havası təmiz və füsunkar olan ərəb çöllərində otlayan dəvələrdir". (24).

Bu mövzunu qədim alimlərin sözlərini nəql etməklə deyil, müasir araşdırmaların nəqli ilə yekunlaşdırmaq fikrindəyik.

"Kanadanın "Alberta" universitetinin elmi heyəti yeddi il ərzində sidik üzərində araşdırmalar aparmış və nəticədə 3.000 müxtəlif maddə aşkar etmişdir. Bunlardan bəzilərinin mikrob öldürücü və müalicəvi xüsusiyyətə malik olmasını etiraf etmişlər" (25).

ABŞ-a aid rəsmi tibbi mərkəzin "National Library of Medicine" elektron saytında verilmiş elmi məqalədə dəvə sidiyinin faydaları haqqında "The antiplatelet activity of camel urine" (Dəvə sidiyinin antitrombosit aktivliyi) adlı məqalə yayımlanmışdır. Bu araşdırma həm insanın, həm dəvənin, həm də inəyin sidiyi üzərində edilmişdir. Araşdırmaçılar araşdırma nəticəsində bildirmişlər ki: "Dəvə sidiyi ADP ilə induksiya olunmuş (klopidogrelə bənzər) və AA ilə induksiya olunmuş (aspirinə bənzər) trombosit aqreqasiyasına qarşı güclü antitrombosit aktivliyinə malikdir; nə insan, nə də mal-qara sidiyi bu cür xüsusiyyətlər nümayiş etdirməyib"(26).

Yenə ABŞ-a aid eyni mərkəzdə yayımlanmış başqa bir elmi məqalədə dəvə sidiiyi üzərində aparılmış bəzi araşdırmaların nəticələri verilmişdir. Bu məqalədə araşdırmaçı alimlər belə deyirlər: "Üç (elmi araşdırma olan) məqalə ortaya çıxarmışdır ki, dəvə sidiiyi müxtəlif növ xərçəng hüceyrələrinə qarşı zəhərli fəaliyyətə malikdir" (27). İlk iki araşdırma dəvə sidiiyinin ciyər zəhərlənməsinə və mədə yarasına qarşı qoruyucu təsirlərini ortaya çıxarmışdır. Bütün araşdırmalar böyük ölçüdə müsbət nəticələr olan effektiv dozaları ortaya çıxarmışdır. Beləcə, dəvə sidiiyi insanın düçar olduğu xəstəliklərə - xüsusən də xərçəng xəstəliyinə - qarşı ümidverici müalicəvi imkanları ortaya qoymuş olur (28).

Bu mövzuda olan digər elmi araşdırmalar da çoxdur. Gəlin, onlardan bəzilərini gəlin qeyd edək;

Dəvə sidiiyinin döş xərçənginə qarşı böyük faydası olmasını da elmi araşdırmalar ortaya qoymuşdur. Bir araşdırmanın başlığı belədir: "Dəvə sidiiyinin döş xərçəngi hüceyrələrinə laboratoriya və canlı orqanizm mühitində artımı dayandırıcı (böyüməni ləngidən) və kütlələşməyə qarşı təsiri". Məqalənin ingiliscə orjinal adı belədir: "The Growth Inhibitory Potential and Antimetastatic Effect of Camel Urine on Breast Cancer Cells *In Vitro* and *In Vivo*"(29).

Belçikalı professor Serge Muyldermans və onun komandası dəvəkimilərin (dəvə, lama) immun sisteminin unikal strukturunu araşdırıblar. Onların tapıntılarına görə, dəvənin bədən mayələrində (süd və sidik vasitəsilə də süzülə bilən) molekulyar ölçüsü insan anticisimlərindən 10 dəfə kiçik olan və birbaşa şiş antigenlərini hədəf ala bilən xüsusi ağır zəncirli anticisimlər (nanomaddələr) mövcuddur(30).

Britaniyaya aid Avropa Biominformasiya İnstitutu (EMBL-EBI) tərəfindən idarə olunan «Europe PMC» (Europe PubMed Central) rəqəmsal tibb platformasında dəvə sidiiyinin komponentlərinin

xərçəng hüceyrələrinə qarşı toksik təsirini aşkar edən araşdırması mövcuddur (31).

Yenə Böyük Britaniyanın aparıcı elmi nəşriyyat şəbəkələrindən olan Springer Nature-ə məxsus «BMC Complementary Medicine and Therapies» jurnalına aid bir araşdırma mövcuddur. London qərargahlı bu jurnal beynəlxalq səviyyədə nüfuzlu tibbi elmi bazadır. Tədqiqatın mövzusu "Dəvə sidiyinin xərçəng hüceyrələrini intihara sövq edən təsirləri" barədədir. Nəticədə qeyd olunur ki, laboratoriya mühitində dəvə sidiyinin kanserogen hüceyrə xətlərinə təsiri öyrənilib. Maddənin tərkibindəki bioaktiv elementlərin xərçəng hüceyrələrinin bölünməsinə idarə edən genləri (xüsusilə Cyp1a1 genini) tormozlamış və sağlam hüceyrələrə ciddi zərər vermədən hədəf hüceyrəni zəiflətməmişdir(32).

İsveçrənin «International Journal of Molecular Sciences» jurnalında 2022-ci ildə dəvə sidiyinin bioaktivliyi və metabolomuna dair geniş elmi icmal (Scoping Review) dərc olunub. Burada maddənin antikanserogen, antiplatelet (qan laxtalanmasını azaldan) və mədə-qaraciyər qoruyucu xüsusiyyətləri beynəlxalq elmi meyarlarla təhlil edilib(33). Geniş araşdırmanın nəticəsini verilən linkdən daxil olub oxuya bilərsiniz. Maraqlı nüans odur ki, geniş elmi araşdırma edən elmi heyət məqalənin nəticəsini verərkən dəvə sidiyinin faydaları barədə iddiaları inkar edə bilməyiblər. Nəticəni elan edərkən sanki özlərini bundan öncəki araşdırmalara münasibət bildirən böyük bir elmi qurum kimi göstərmək istəyir (bu nəticənin girişində daha çox hiss olunur), ehtiyatla da olsa dəvə sidiyinin gözlənilən müalicəvi faydalarını qəbul etdiklərinə eyham vurublar. Tibbin dilini, terminləri yaxşı bilənləri həmin elmi araşdırmanı oxumağa dəvət edirəm.

Çinin "Mərkəzi Millətlər Universiteti və Elmlər Akademiyası"nın tədqiqatçıları dəvə sidiyinin və südünün tərkibindəki metabolitləri kimyəvi analiz metodları (HPLC və NMR spektroskopiyası) ilə

parçalayaraq öyrənmişlər. Araşdırmalarda sidiyin tərkibindəki yüksək konsentrasiyalı təbii turşuların (fumar turşusu, piruvat və s.) hüceyrə metabolizminə təsiri və antibiotiklərə qarşı davamlı mikrobların məhv edilməsindəki rolu test edilmişdir. Araşdırma nəticəsində yüksək antibakterial təsir, xərçəng hüceyrələrinin bloklanması, güclü antioksidant zənginliyi (hüceyrə səviyyəsində iltihab əleyhinə müsbət reaksiyalar verdiyini) üzə çıxmışdır(34).

Müsəlman ölkələrdə isə bu haqda edilən araşdırmalar isə olduqca çoxdur. Gəlin onlardan bəzilərini qeyd edək:

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin «Əl-İttihad» qəzetində qeyd olunmuşdur: "Dəvələrin yetişdirilməsinin ən mühüm səbəblərindən biri də onların südüdür. Bu süd bir çox xəstəliklərin, o cümlədən infeksiyon hepatit (viruslu qaraciyər iltihabı), ümumilikdə həzm sistemi xəstəlikləri, bəzi xərçəng növləri və digər mərzələrin müalicəsində (effektiv) təsirə malikdir"(35).

Səudiyyə Ərəbistanında aparılmış, Doktor Əhləm Əl-Avadinin "Dəvə südü (və sidiyi) ilə müalicə oluna bilən xəstəliklərlə bağlı" adlı tədqiqata görə, təcrübəyə əsasən dəvə südünün (və sidiyinin) böyük faydaları vardır. Doktor Əhləmin tədqiqatından bəzi məqamlar bunlardır: "Dəvə sidiyi dəri xəstəliklərinin, məsələn, dəmrov (tinea), çibanlar, insan bədənində və saçımda əmələ gələn yaraların, həmçinin quru və yaş xoraların müalicəsində təsirlidir. Dəvə sidiyinin saçın uzanmasına, parlaqlığına və qalınlaşmasına qalıcı faydası vardır, həmçinin başdakı kəpəyi təmizləyir. Bundan əlavə, onun südü hepatit (sarılıq) xəstəliyinin, hətta tibbin müalicə etməkdə aciz qaldığı son mərhələlərdə belə təsirli müalicəsidir"(36).

Sudanlı Professor, doktor Əbdülfəttah Mahmud İdris demişdir: "Mən bu xüsusda dəvə sidiyinin hansı xəstəliklərin müalicəsində faydalı olduğunu bəyan edirəm. İbn Sina özünün "Əl-Qanun" (Tibb qanunları) əsərində qeyd etmişdir: "Sidiklərin ən faydalısı bədəvi

dəvəsinin, yəni "Nəcib" (cins) dəvənin sidiyidir". Dəvə sidiyi "Həzaz" xəstəliyinin müalicəsində fayda verir (Həzaz haqqında deyilmişdir ki, o, qəzəb və bənzəri hissələrdən ürəkdə yaranan bir ağrıdır). Dəvə sidiyi, xüsusilə də subay (bakirə) dişə dəvənin sidiyi yaraları və xoraları yumaq üçün dezinfeksiyaedici maddə kimi, həmçinin saçın uzanması, möhkəmlənməsi, sıxlaşması və tökülməsinin qarşısını almaq üçün istifadə edilmişdir. Eyni zamanda keçəllik (göbələk xəstəliyi) və kəpəyin müalicəsində də tətbiq olunmuşdur"(37).

2012-ci ildə Misirin "Kənd Təsərrüfatı və Qida Tədqiqatları" (Journal of Agricultural and Food Chemistry) jurnalında dərc olunan bir araşdırma göstərmişdir ki, dəvə sidiyi tərkibində C vitamini və beta-karotin kimi antioksidant komponentlər ehtiva edir. Bu komponentlər orqanizmi sərbəst radikalların vurduğu zərərlərdən qorumağa və immun sisteminin sağlamlığını gücləndirməyə kömək edə bilər(38).

2017-ci ildə İordaniyanın "Ərəb Tibbi Debatları" (Arab Medical Debates) jurnalında dərc olunan başqa bir araşdırma isə dəvə sidiyinin vitaminlər və faydalı bitki birləşmələri kimi yüksək səviyyədə antioksidant maddələr ehtiva etdiyini göstərmişdir. Bu maddələr iltihab əleyhinə təsir göstərə və həzm sisteminin sağlamlığını yaxşılaşdırma bilər(39).

Liviya da dəvə sidiyinin bioaktiv xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılmış maraqlı və müsbət nəticəli elmi araşdırmalardan biri "Ömər Əl-Muxtar" Universitetinin (Omar Al-Mukhtar University) "Biologiya" kafedrasının tədqiqatçıları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Liviyalı alimlərin bu tədqiqatı sübut edir ki, dəvə sidiyi təbii elementlərlə və minerallarla son dərəcə zəngindir. Bu xüsusiyyət ondan tibbi əhəmiyyətli mikroyosunların yetişdirilməsində və gələcəkdə bakteriyalara qarşı effektiv bio-nəzarət (bakteriyalar əleyhinə təbii vasitə) agentlərinin hazırlanmasında uğurla istifadə edilə biləcəyini göstərir(40).

Qeydlər və istinadlar:

1 – Bu müalicə qarışımı dəvənin südü və sidiyinin qarışımıdır. Lakin qarışımın əksər hissəsini dəvənin südü təşkil edir. İçinə az bir miqdarda dəvənin sidiyi qatılır.

2 – Səhih əl-Buxari. "Tibb" kitabı. Dəvə sidiyi ilə müalicə fəslı. 7/127; no: 5686. Səhih Müslim. "əl-Qəsamə, vəl-Müharibin, vəl-Qisas vəd-Diyət" kitabı. "Mürtədlərin və mühariblərin hökmü" fəslı. 3/1296; no: 1671.

3 – İngiliscə qarşılığı belədir: East Respiratory Syndrome Coronavirus.

4 – Daha ətraflı baxmaq üçün: "Dava Təarudis-Sünnə Nəbəviyyə məəl-İlmit-Təcribi". 2/278. Məsələnı bu məqaləmızda çox qısa, müxtəsər şəkildə ifadə etdik.

5 – "Forbes" jurnalının saytında 25.02.2025 tarixində yayımlanan "The European Union allows the use of cricket powder in food. What is the effect?" adlı məqalə. (Avropa Birliyi qidalarda qurd tozunun istifadəsinə icazə verir. Təsiri nədir?). Oxumaq üçün keçid:

<https://www.forbes.com/sites/sap/2025/02/25/germanys-got-a-bug-in-its-food-and-no-we-are-not-exterminating-it/>

Əlavə məlumat üçün 14.03.2025 tarixində yayımlanan "Böcekler Artık Gıdada! Avrupa'da "Yenilenebilir Böcekler" Yasası" adlı türkcə elektron məqaləyə baxa bilərsiniz. Oxumaq üçün keçid:

<https://perspektif.eu/2025/03/14/bocekler-gidada-avrupada-yenilenebilir-bocekler-yasasi/>

6 – "Dünyada ən bahalı kofe? Fil peyinindən qəhvə" adlı məqalə. Oxumaq üçün keçid:

<https://coffee.az/kofe-haqqinda-en-bahali-kofe/>

7 – "Kofe Dünyası-Dünyanın Ən Bahalı Qəhvələri" adlı məqalə. Oxumaq üçün keçid: <https://coffee.az/dunyanin-en-bahali-kofeleri/>

8 – "Dünya üzrə ən bahalı 5 kofe" adlı məqalə. Oxumaq üçün keçid: <https://patrulaz.az/dunya-uzre-en-bahali-5-kofe-siyahi>

9 – "Jack Bird Coffee: Brazil's Rarest Bird Poop Coffee

Unveiled" adlı elektron məqalə. [Gevi.com saytı](http://Gevi.com). 26.12.2025.

10 – "Jacu Bird Coffee: The Secrets of an Exotic Delicacy" adlı elektron məqalə. [Coffeelifestyleblog.com saytı](http://Coffeelifestyleblog.com). 05.05.2026.

11 – "Wild Jacu Bird - Sea Island Coffee" adlı elektron məqalə. [Seaislandcoffee.com saytı](http://Seaislandcoffee.com).

12 – "Jack Bird Coffee: Brazil's Rarest Bird Poop Coffee Unveiled" adlı elektron məqalə. [Gevi.com saytı](http://Gevi.com). 26.12.2025.

13 – "Jacu Bird Coffee -Gastro Obscura" adlı elektron məqalə. [Atlasobscura.com saytı](http://Atlasobscura.com).

14 – " Meymun Qəhvəsi nədir?" adlı elektron məqalə. <https://www.thespruceeats.com> saytı. Oxumaq üçün keçid: <https://www.thespruceeats.com/monkey-coffee-recipe-765328> 20.09.2022.

15 - العلم يؤكّد الدين – الرد على شبهة شرب بول الابل
Məqaləni oxumaq üçün keçid:

https://www.blogonlyscience.com/2020/02/blog-post_23.html
23.02.2020.

16 – الرد على شبهة شرب بول ابل – الرابط للفيديو
https://youtu.be/YdQoKr5V9ig?si=k_gvNQbj-g_Tezh9 daxil olma tarixi: 30.05.2026.

17 – Öncəki mənbə.

18 – Öncəki mənbə.

19 – əl-Əxbar əl-İlmiyyə min İxtiyarat ibn Teymiyyə. Səh. 42. İbn Useyminin qeydləri, izahları ilə.

Fayda üçün qeyd edək ki, sırasıyla şüarlar bu mövzunu az qala ateistlər kimi (sünnülərin əleyhinə) təqdim etsələr də, onların məşhur kitablarında dəvədən əlavə üç heyvanın sidiyinin içilməsi icazəli hesab edilir. Lakin böyük əksəriyyətinin nə bu nəqlərdən, nə də bu mövzuda öz alimlərinin fətvalarından xəbərləri yoxdur. (Ətraflı bax: "Əl-Kafi". Kuleyni. Cild 6, Səhifə 338; "Təhziab əl-Əhkam". Tusi. Cild 9, Səhifə 100; "Vəsail əş-Şiə". Hürri Amili. Cild 25, Səhifə 114. "Şəraye əl-İslam". Hilli. Cild 3, Səhifə 223; "Cəvahir əl-Kəlam". Məhəmməd Həsən Nəcəfi. Cild 36, Səhifə 360-363; "Əl-Rövzə əl-Bəhiyyə fi Şərh əl-Lüm'ə əd-Diməşqiyyə". Şəhid Sani. Cild 7, Səhifə 310-312).

20 – Fiqhul-Muyəssər. 1/48.

21 – Hədisin orjinal tərcüməsi belədir: "Allah Rəsulundan dəvələrin yatdığı yerlərdə namaz qılmaq barədə soruşulduqda, o belə buyurmuşdur: "Dəvələrin yatdığı yerlərdə namaz qılmayın, çünki onlar şeytanlardandır". Qoyunların saxlandığı yerlərdə (tövlələrində) namaz qılmaq barədə soruşulduqda isə: "Orada namaz qılın, çünki bu bərəkətdir" – deyə buyurmuşdur. (Sünən Əbi Davud. 493; ət-Tirmizi. 81; İbn Macə. 494; Əhməd. 18725).

22 – Bax: Fiqhul-İsləmi və Ədillətuhu. Zuheyli. 2/980. (Namaz fəslİ. Namazın məkruhları bölümü).

23 – Dəvət jurnalı (ərəbcə), Aprel, 1425/2004; sayı: 1938.

24 – Bax: İbn Qeyyim. Zədul-Məad. 4/47-48.

25 – "What scientists can see in your pee" 4 Sentyabr 2013; Lienert J., Larsen, T., "Managing Diffuse Sources: Alternative Concepts for Urban Water Infrastructure" Environmental Science & Technology, 15 Mart 2010.

26 – NİH – NATIONAL LIBRARY OF MEDICINE – National Center For Biotechnology Information – Oxumaq üçün keçid: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21854200/> elmi məqalənin nəşr tarixi: 19.08.2011.

27 – Zəhərli hüceyrələr deyildikdə "cytotoxic" nəzərdə tutulur. Bu maddələr müalicəvi kimyəvi maddələrdir ki, xərçəng hüceyrələrini öldürmək üçün istifadə edilir. Bax: "Vahid Tibbi Lüğət" (The Unified Medical Dictionary). Səh. 354. "Amerika Birləşmiş Ştatlarının Milli Xərçəng İnstitutu"nun rəsmi saytı. National Cancer Institute.

28 – NİH – NATIONAL LIBRARY OF MEDICINE – National Center For Biotechnology Information. ABŞ-a aid rəsmi tibbi mərkəzin "National Library of Medicine" elektron saytında verilmiş elmi məqalə. Məqalənin adı: "Anticancer, antiplatelet, gastroprotective and hepatoprotective effects of camel urine: A scoping review" (Dəvə sidiyinin xərçəng əleyhinə, trombosit əleyhinə, mədəni və qaraciyəri qoruyucu (qastroprotektiv və hepatoprotektiv) təsirləri barədə əhatəli icmal). Oxumaq üçün keçid: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34400869/> yayım tarixi:

06.06.2021.

29 – NIH – NATIONAL LIBRARY OF MEDICINE – National Center For Biotechnology Information. ABŞ-a aid rəsmi tibbi mərkəzin "National Library of Medicine" elektron saytında verilmiş elmi məqalə. Məqaləni oxumaq üçün keçid:

<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27338742/>

Məqalənin yayım tarixi: 23.06.2016.

30 – Serge Muyldermansın "Nanobodies: natural single-domain antibodies" ("Nanocisimlər: təbii təkdomenli anticisimlər") adlı elmi məqaləsi. "Annual Reviews" elektron jurnalı. Keçid: <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev-biochem-063011-092449> yayım tarixi: 13.03.2013.

31 – "Dəvə sidikinin komponentləri in vitro şəraitdə xərçəng əleyhinə xüsusiyyətlər nümayiş etdirir" adlı məqalə. (ingiliscə). Oxumaq üçün keçid:

<https://europepmc.org/article/med/22922085> Yayım tarixi: 16.

08. 2012. Etnofarmakologiya Jurnalı.

32 – Bax: Öncəki mənbə.

33 – International Journal of Molecular Sciences. Məqalənin adı: Oxumaq üçün keçid: <https://www.mdpi.com/1422-0067/23/23/15024> Yayım tarixi: 15.09.2022.

34 – "Dəvə sidiyində və südündəki bioaktiv birləşmələr" adlı yazı. Daxil olmaq üçün keçid (linkə girdikdən sonra pdf şəklində yükləyib açmaq lazımdır):

<https://patents.google.com/patent/WO2012019295A1/da>

16.02.2012.

35 – Qəzetin 5 fevral 2006-cı il (bazar günü, 6 məhərrəm 1427-ci il hicri) tarixli 11172-ci sayında.

36 – "Dəvət" jurnalı. Say: 1938. Tarix: 25 Səfər, 1425-ci hicri il /15 Aprel 2004-cü miladi il. Jurnal, nəşr olunduğu dövəmdə həm elmi-ictimai, həm də dini məqalələri nəşr edirdi.

37 – Sudanın "Əl-Cəzirə" universitetinin "Tətbiqi Kimya" kafedrası tərəfindən qəbul edilən və universitetin "Elmi İşlər və Magistratura/Doktorantura" Dekanlığı tərəfindən 1998-ci ilin noyabrında təsdiq edilən tətbiqi kimya texnologiyası mühəndisi

Məhəmməd Ohac Məhəmmədin "Ərəb dəvəsinin sidiyinin kimyəvi komponentləri və bəzi tibbi istifadələri üzərinə bir araşdırma" başlıqlı magistr dissertasiyasına istinadən.

38 – Doktor Bureykin 2024-cü ilin 5 fevral tarixində öz rəsmi səhifəsində etdiyi paylaşımından. Dr.Break دكتور بريك – adlı səhifə.

39 – Öncəki mənbə.

40 – Məqalənin adı: "Dəvə sidiyi mühitində becərilən Spirulina platensisin antibakterial aktivliyinin in vitro qiymətləndirilməsi". Araşdırmaçılar: Əhməd Əbdül-Raziq, Sami Muhəmməd Saleh, Əmani Əbdül-Raziq. Məqaləni oxumaq üçün keçid:

<https://sj.hpu2.edu.vn/index.php/journal/article/view/526> Yayımlı tarixi: 28.08.2025.

Sonda Allahın salamı və xeyir-duası Peyğəmbərimiz Muhəmmədin, Onun Əhli Beytinin və Sahabələrinin üzərinə olsun!

Yazdı: Beynəlxalq Mədinə İslam universitetinin doktorantura tələbəsi Sahib Əsədov.

Tarix: 03.06.2026.

Səüdiyyə Ərəbistanı, Mədinə şəhəri.